

## अस्तित्ववाद र यसका सैद्धान्तिक मान्यताहरू कृष्णाप्रसाद घिमिरे\*

### पृष्ठभूमि

एउटा स्थूल-सत्य के हो भने प्रत्येक युगको साहित्य तत्कालीन विशेष परिस्थितिको परिणाम हुन्छ। अस्तित्ववादको जन्ममा पनि यस्तै आधार फेला परेको छ। नेपाली साहित्यमा अस्तित्ववादको प्रारम्भ हुँदा भने त्यस्तो परिस्थितिको प्रभाव थिएन। प्रयोगकर्ताको रुचि र बौद्धिकताको प्रभाव परेको थियो। अहिले आएर विस्तारै त्यसका लागि अनुकूल परिस्थिति देखिँदैछ। साहित्य-सर्जकहरूको ध्यान यतातिर आकर्षित भइरहेको छ।

पाश्चात्य साहित्यमा भने अस्तित्ववादको जन्मका विभिन्न कारणहरू थिए। जर्मनले १ सेप्टेम्बर १९३९ का दिन पोल्यान्डमाथि आक्रमण गर्‍यो। दुईदिन पछि तीन सेप्टेम्बरका दिन जर्मन विरुद्ध बेलायतले युद्धको घोषणा गरे लगत्तै द्वितीय विश्वयुद्ध सुरु भयो। जर्मनले सारा युरोपलाई पराजित गर्दै थियो। जर्मन र इटलीको तर्फबाट जापान पनि युद्धमा सरिक भयो। यसबाट भारतको पूर्वीय सीमाहरूमा सन्त्रास उत्पन्न भयो। सन् १९४९ सम्ममा युद्धको स्थिति अत्यन्त भयङ्कर बन्यो। राष्ट्रका सीमाहरू फेरिन थाले। धेरै मानिसको हताहत भयो। यसबाट मान्छेको अस्तित्वमा नै वैज्ञानिक अस्त्र-शस्त्रका उपकरणहरूले त्रासदीय वातावरणको सृजना गरिदिए। यस्तो परिवेशले अस्तित्ववादलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत हुने आधार तयार पारिदियो।

यसबाहेक फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति र बेलायतको पुनर्जागरण पनि अस्तित्ववादका उत्प्रेरक बने। फलतः जर्मनबाट सुरु भई फ्रान्समा विस्तारित भएको अस्तित्ववादले फ्रान्सेली चिन्तक तथा स्रष्टा ज्याँ पल सार्त्रका माध्यमबाट द्वितीय विश्वयुद्ध पछि साहित्यका क्षेत्रमा प्रसिद्धि पाउन थाल्यो। जर्मन दार्शनिक हुस्सेल र हाइडेगर तथा डेनमार्केली विचारक किर्केगार्डका विचारधारामा नै अस्तित्ववादको पूर्वरूप भेटिन्छ। त्यसैले यसलाई डेनमार्कमा जन्मेर जर्मनमा हुकँदै फ्रान्समा फूले-फलेको 'वाद' हो भन्न सकिन्छ।

### अस्तित्ववादका परम्परा र चिन्तकहरू

फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति, प्रथम तथा द्वितीय विश्वयुद्ध, विज्ञानको बहदो प्रभाव र युरोपको औद्योगिकीकरणले अस्तित्ववादको जन्ममा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ। अहिले अस्तित्ववादको परम्परामा देखिएका प्रमुख प्रवर्तक तथा दार्शनिक चिन्तकहरूमा निम्नलिखित व्यक्तिहरूका नाम आउने गर्दछ।

एबाग्नामो (Abagnamo)	माल्लेउ पोन्टी (Merleau-Ponty)
बर्दयेव (Berdyaeo)	ब्लेसी पास्कल (Blaise Pascal)
सोरेन किर्केगार्ड (Soren Kierkegaard)	दोस्तोभस्की (Dostoevsky)
फ्रेड्रिक नित्से (Friederich Nietzsche)	एडमन्ड हुसरेल (Edmond Husserl)

\* नेपाली विषयका सहप्राध्यापक श्री घिमिरे हाल नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

कार्ल जेस्पर्स (Karl Jaspers)	मार्टिन हाइडेगर् (Martin Heidegger)
ग्याब्रिएल मार्सल (Gabriel Marcel)	ज्याँ-पल सार्त्र (Jean-Paul Sartre)
अल्बर्ट कामु (Albert Camus)	फ्रान्ज काफ्का (Franz Kafka)
रिल्के (Rilke)	मार्टिन बुबर (Martin Buber)

यी लगायतका अन्य केही दार्शनिकहरूका लेख अथवा कृतिहरूमा अस्तित्ववादी दर्शनका सूत्रहरू उपलब्ध हुन्छन् । यिनीहरूमध्ये किर्केगार्ड, नित्से, जस्पर्स, हाइडेगर्, मार्सल, सार्त्र र कामुलाई प्रमुख अस्तित्ववादी मानिन्छ । यी सबै अस्तित्ववादी दार्शनिकहरूले मनुष्यको अध्ययनमा वस्तुगत-चिन्तन पद्धतिलाई खण्डन गरेर आत्मगत-चिन्तन पद्धतिलाई अवलम्बन गरेका छन् । तर ईश्वरसम्बन्धी धारणालाई आधार बनाउँदा भने यिनीहरूमा मतैक्य देखिँदैन । यस कुरामा अस्तित्ववादीहरू तीन वर्गमा विभक्त देखिएका छन् :

- (क) आस्तिक अस्तित्ववादी दार्शनिक  
यस वर्गमा किर्केगार्ड, जस्पर्स र मार्सल देखिएका छन् ।
- (ख) नास्तिक अस्तित्ववादी दार्शनिक  
यस वर्गमा नित्से, सार्त्र, कामु र काफ्का देखिएका छन् ।
- (ग) मध्यमार्गी अस्तित्ववादी दार्शनिक  
यस वर्गमा हाइडेगर्को नाम आउँछ ।

अस्तित्ववादी विचारको बीज सर्वप्रथम देकार्त (सन् १५९६-१६५०) देखि नै आएको पाइन्छ । उनले 'म सोच्छु, त्यसैले म छु' भन्दै मान्छेलाई बौद्धिक र अस्तित्वपूर्ण देखाए पनि मान्छे बौद्धिक सङ्कटग्रस्त अस्तित्व भएर देखापरचो । दोस्रो विश्वयुद्धपछि (सन् १९४३) आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक विभीषिकाद्वारा उत्पन्न विद्रूपता, वैषम्य अस्थिरता, निराशा, सन्त्रास आदि सर्वत्र देखिए । विश्वयुद्धको समयमा मानिसहरूले आफ्ना श्री-सम्पत्ति क्षणभरमा नै ध्वस्त भएको देखे । दिनदिने आफ्ना मित्र, आफन्त, दाजुभाइलाई मरेको देखे । साइरनहरू बजिरहने, बमहरूको अविरोध बर्सा, हवाई आक्रमणवाट बच्न मान्छेहरूको भागदौड, सबै आवश्यकवस्तुको अभाव र अनेक यन्त्रणाका बीच बाँच्नुपर्ने परिस्थितिसँग मानिसहरूले कडा सामना गर्नुपर्थ्यो ।

युद्धकालीन विभीषिकाले मानवजीवनको क्षुद्रता, नृशंसता, स्वार्थान्धता आदिलाई स्पष्टसँग देखाइदियो । यसले मानिसको शुभकार्य गर्ने आस्था, धर्मप्रतिको विश्वास आदि परम्परागत मान्यताहरू सबै भत्किए । जीवन र साहित्यको मूल्य अनिश्चित भयो । जीवनप्रति नयाँ दृष्टिकोणको अनिवार्यता अनुभव हुन थाल्यो । युद्धपछि मानिसहरूको केवल आफ्नो अस्तित्व मात्रै बाँकी बच्यो । यिनै कारणहरूले गर्दा समसामयिक जीवनदर्शनमा आधारित रहेर साहित्य-सृजना गरियो र पाठकहरूको रुचिअनुसार अस्तित्ववादले बढी विस्तृत रूप लिने अवसर प्राप्त गर्‍यो । सार्त्र स्वयंले जर्मन सेनावाट पाएको दुःख र देखेका दृश्यहरूको उल्लेख गर्दै भनेका छन्, "जर्मन सेनाले मनुष्यलाई भयङ्कर दुःख दिएर भिँगालाई जस्तै मारिरहन्थे ।" उनले आफ्नो अर्को कृति 'द रिपब्लिक अफ साइलेन्स' (The Republic of Silence) मा बन्दिगृहमा पुलिस दलले बोल्न नदिएको, देश निकाला गरेको, मारेको आदि कुराको उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी मानिसले नचाहेर पनि मृत्युवरण गर्ने बाध्यता र जन्मने बाध्यताको डोरीमा जीवन बाँधिँएकाले उसको अस्तित्व नै सर्वस्व बन्न गयो । त्यसैलाई तत्कालीन सर्जक तथा चिन्तकहरूले साहित्यमा अभिव्यक्त गर्ने माध्यम बनाए ।

### अस्तित्ववादका सैद्धान्तिक मान्यताहरू

अस्तित्ववाद एउटा जीवन्त दर्शनका रूपमा देखिन्छ । यसले मनुष्य जीवनको अस्तित्वमाथि चिन्तन गर्ने र उसको जन्म, मृत्यु, कुण्ठा, सन्त्रास आदिमा सही अर्थ खोज्ने गर्दछ । 'अस्तित्व' शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको Existence शब्दको पर्यायवाची हो । सामान्य रूपमा इन्द्रिय-सुलभ प्रत्येक उपस्थितिलाई अस्तित्वपूर्ण भन्न सकिन्छ । शब्दकोशका अनुसार अस्तित्वको अर्थ "जीवित हुने त्यो पद्धति, जो अरू वस्तुहरूका साथ समायोजनमा निहित हुन्छ" भन्ने देखिन्छ । प्रथम विश्वयुद्धपछि अस्तित्व शब्दले दार्शनिक मान्यता प्राप्त गर्‍यो । अस्तित्ववादका जनक भनेर किर्केगार्डलाई मान्ने गरिन्छ । उनले देकार्तको चिन्तनलाई उल्टाएर प्रस्तुत गरे भने हिगेलको वस्तुगत दार्शनिक चिन्तन-पद्धतिको खण्डन गर्दै आत्मगत दार्शनिक चिन्तन-पद्धतिको अवलम्बन गरे । किर्केगार्डले हाम्रो अस्तित्वमा अनुभवातीत सत्ताको प्रवेश देखे । देकार्त (Descartes) को प्रसिद्ध सूत्र "म सोच्छु, त्यसैले म छु" (I think, therefore, I exist) को खण्डन गर्दै उनी भन्दछन् "किनभने मेरो अस्तित्व छ र म सोच्छु ... सोचनको लागि नै मेरो अस्तित्व आवश्यक छ ।" विचारद्वारा अस्तित्वको अनुमान गर्ने प्रयास व्याघात हो भन्ने कुरामा किर्केगार्डले जोड दिए ।

यसरी किर्केगार्डले अस्तित्वलाई दार्शनिक रूपदिएर प्रस्तुत गरेकाले उनलाई अस्तित्ववादका जनक (Father of Existentialism) मानिएको हो । हामीले आफ्नो दृष्टि अन्तर्मुखी बनाएर आफूलाई हेरचौं भने हामीभित्र विरोधीभावहरू देखिन थाल्दछन् । एकातिर संसारमा हामी नश्वर, शान्त, अपूर्ण र सीमित भएको पाउँछौं भने अर्कातिर हामी अनन्त, अमर, सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान् र शाश्वत बन्न चाहन्छौं । त्यसैले हाम्रो मनमा अन्तर्विरोध, वेदना तथा सन्त्रास जस्ता भाव जागरित हुन्छन् । यस्तो समयमा ईश्वरले उसलाई सहयोग गर्दछन् र अवश्य बचाउँछन् भन्ने किर्केगार्डको धारणा रहेको देखिन्छ । "अस्तित्ववादमा मनुष्यले आफ्नो भाग्यमा विश्वास गर्दैन, तर आफ्नो कर्ममा आस्था राखी त्यसप्रति स्वयं उत्तरदायी बन्दछ ।" यही कर्ममा स्वयं प्रवृत्त हुने बानी नै प्रायः सबैलाई आकर्षण गर्ने आधार बनेको देखिन्छ । अस्तित्ववादमा विश्वास राख्ने दार्शनिकहरूले मानवीय सम्बन्धमा विचार गर्दा मनुष्यहरूमा मनुष्यलाई राखेर हेर्दछन्, त्यसबाट पृथक् गर्दैनन् ।

यसरी मान्छेको दृष्टि, सोचाइ र व्यवहारसँग सम्बद्ध रहँदा यस दर्शनले धेरै वादविवादहरूको सृजना गरेको पाइन्छ । सबै अस्तित्ववादीहरू एउटै चिन्तनमा आवद्ध देखिँदैनन् तापनि मनुष्यको आफ्नै अस्तित्व छ भन्ने कुरामा कसैको विमति देखिँदैन । त्यसैले यस वादका केही प्रमुख व्याख्याताहरूको दृष्टिकोणलाई उनीहरूकै भनाइका आधारमा यहाँ केलाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

अस्तित्ववादीहरूले सबै प्रकारका अध्यात्म, दर्शन, पुराण, नैतिकबन्धन, पाप-पुण्यको अवधारणा, ईश्वरको अस्तित्व र सामाजिक प्रचलन बनेका कुरातिहरूमा

आ-आफ्नै दृष्टिकोण राखेका छन् । तिनीहरू तिनलाई पूर्णतः स्वीकार गर्दैनन् । अस्तिक अस्तित्ववादीहरूमा नै उक्त कुरामा मतभेद छ भने नास्तिकहरूले यसलाई मान्ने कुरै भएन । मध्यमार्गी हाइडेगरले ईश्वर भए पनि त्यसको बढी अस्तित्व नहुने चर्चा गरेका छन् । अस्तित्ववादलाई चर्चाको शिखरमा पुर्याएर बढी मुखरित गर्ने सार्त्र, नित्से र कामुका बनाइहरू यसवादका स्तम्भहरू हुन् ।

किर्केगार्ड पछि अस्तित्ववादलाई अग्रगामी बनाउनेमा फ्रेड्रिक नित्से हुन् । सर्वप्रथम उनले ईश्वरको मृत्युको घोषणा गर्दै भने “हामीले ईश्वरलाई मारिदियौं । यसपछि उनको ईसाई नैतिक संहिताबाट पनि विश्वास हरायो । उनले ईसाईहरूका ठूलूला मन्दिरलाई पनि ईश्वरको लासघर मात्र माने ।

यसरी नित्सेका विचारमा मानिस पूर्णस्वतन्त्र छ र उसले आफ्नो निर्माणमा उत्तरदायी बन्नुपर्छ । उनले मनुष्यलाई ‘दस स्पेक जरथुस्त्र’ नामक आफ्नो कृतिमा ‘जरथुस्त्र’ पात्रद्वारा भाषण गराउँदै जनतालाई अतिमानव बन्ने शिक्षा दिएका छन् । मानवले मनुष्यत्वमा विजय प्राप्त गरेपछि अतिमानव हुन्छ । यसरी सर्वप्रथम अतिमानवको चर्चा गर्दै मानवलाई अतिमानवमा पुर्याउने नित्सेको लक्ष्य रहेको देखिन्छ । उनको मुख्य उद्देश्य शक्ति सञ्चय गर्ने र निर्भय रहनेमा केन्द्रित छ । यो संसार ‘शक्तिको इच्छा’ (Will to Power) बाहेक केही होइन । यहाँ शक्तिहीन मनुष्यको केही अस्तित्व छैन । नित्सेका विचारमा पशुबाट मनुष्य र त्यसबाट अतिमानव बन्न उनका सिद्धान्तले सघाउँछ । अतिमानव उत्पन्न गर्न श्रेष्ठ पुरुषले श्रेष्ठ नारीहरूसित बिहे गर्नुपर्छ र स्वच्छ रगतबाट उत्पन्न स्वस्थ बालकलाई राम्रो शिक्षा दिएर शिक्षित बनाउने धारणा उनले राखेका छन् । त्यो शिक्षित पुरुष सत् र असत्देखि पर शून्यवाद (Nihilism) लाई प्राप्त गर्ने व्यक्ति हुन्छ । उनले प्रेम गर्ने जिम्मा निम्न श्रेणीका व्यक्तिलाई दिएका छन् । यसरी मान्छे स्वतन्त्र छ । मान्छेबाट अतिमानव बनी उसले लक्ष्य हासिल गर्नुपर्छ भन्ने उनको आशय रहेको देखिन्छ ।

कार्ल जुस्पर्सका अनुसार आन्तरिक अस्तित्व नै व्यक्तिको स्वतन्त्र-रूप हो । मानिसलाई भौतिक र बौद्धिक ज्ञानबाट छुट्टी मिलेपछि आन्तरिक अस्तित्वको ज्ञान हुन्छ । यो अस्तित्वात्मक चेतना नै व्यक्तिको चयन स्वतन्त्रताको चेतना हो । उनले इन्द्रियजन्य र बुद्धिजन्य ज्ञानद्वारा जुन संसार र आफ्नो ज्ञान हुन्छ, त्यसलाई ‘डासेन’ (Dasein) भनेका छन् । उनले त्यही मानवजन्य डासेनको अस्तित्व देखाएका छन् ।

समकालीन दार्शनिकहरूमा मार्टिन हाइडेगरको नाम सम्मानपूर्वक लिने गरिन्छ । उनका दर्शनले साम्यवादी मुलुकबाहेक युरोप र ल्याटिन अमेरिकादेखि बेलायती चिन्तकहरूलाई समेत प्रभाव पारेको छ । उनका अनुसार “अस्तित्ववान् मनुष्यको मात्र इतिहास हुन्छ, प्रकृतिको कुनै इतिहास हुँदैन ।” उनले सत्य अस्तित्वको अभिव्यक्ति हो भन्दै सत्य अस्तित्वको सारमा निहित हुन्छ भनेका छन् । उनले अस्तिलाई बुझ्न पहिले शून्यतालाई (Nothingness) बुझ्नुपर्दछ भन्ने अभिमत राखेका छन् । अस्तिको अभिव्यक्ति ‘जो त्यो होइन’ (What-it-is-not) को निषेध गर्दा हुन्छ । ‘जो त्यो होइन’ लाई अन-अस्त (Non-being) वा शून्य (Nothing) भन्न सकिन्छ । अन-अस्तिलाई

सीमित गरेर अस्तिको अभिव्यक्ति हुन्छ । यसरी अन-अस्तिको उदय भयबाट हुन्छ । अस्तित्वसम्म पुग्न भय, अन-अस्ति हुँदै जानुपर्दछ, भन्ने उनको धारणा रहेको देखिन्छ ।

ग्याब्रिएल मार्सलका अनुसार समस्त चिन्तनको केन्द्र मनुष्यको अस्तित्व नै हो । मनुष्यले मात्र आफ्नो अस्तित्वको अनुभव गर्दछ र चिन्तनमा प्रवृत्त हुन्छ । उसको चिन्तनको विषय मनुष्य तथा त्यससँग सम्बद्ध संसार हो । मानिस चेतनशील र बुद्धि-प्रधान प्राणी भएकाले उसलाई कर्म गर्ने स्वतन्त्रता पनि प्राप्त छ । उसको अस्तित्वको एउटा अङ्ग कर्म हो । कर्मको आधार विचार हो । मनुष्यले विचारहरूमा चयन गर्छ र सङ्कल्प अनुसारको कार्य गर्दछ । यसरी आफूलाई चिन्ने र आफ्नो चिन्तनलाई चयन गर्दै कार्य गर्ने स्वतन्त्रता मनुष्यलाई छ, भन्ने ग्याब्रिएल मार्सलको अभिमत रहेको पाइन्छ ।

नास्तिक अस्तित्ववादी जर्मनेली दार्शनिक नित्सेपछि फ्रान्सेली दार्शनिक ज्याँ पल सार्त्र त्यही परम्परामा देखिन्छन् । जर्मनमा जस्पेर्सका दर्शनबाट अस्तित्ववादको विकास भए तापनि विश्वमा ठूलो प्रसिद्धि भने सार्त्रले पाए । सार्त्रमा पूर्ववर्ती दार्शनिक हुस्सेल, हाइडेगर तथा हिगेलको प्रभाव पारेको पाइन्छ । उनी अस्तित्ववादी उपन्यासकार, कथाकार, नाटककार बनेर गम्भीर दार्शनिकका रूपमा चिनिए । नोबेल पुरस्कार अस्वीकार गर्ने उनी एक मात्र अस्तित्ववादी दार्शनिक हुन् । पुरस्कारको प्रभावले आफ्नो स्वतन्त्र लेखनको अस्तित्वमा न्यूनता आउने सोचाइले उनले त्यसलाई अस्वीकार गरेका थिए भन्ने भनाइ छ । उनले प्रसिद्ध नारीवादी लेखिका सिमोन द बोउवारसँग लामो सान्निध्य पनि प्राप्त गरेका थिए । उनले लेखेका धेरै ग्रन्थहरूमा अस्तित्ववाद र अस्तित्ववादी मानवतावादलाई प्राथमिकता दिइएको छ । 'एक्जिस्टेन्सियालिज्म' (Existentialism) र 'एक्जिस्टेन्सियालिज्म एन्ड ह्युम्यानिज्म' (Existentialism and Humanism) जस्ता उनका कृति यसका उदाहरणहरू हुन् । नास्तिक अस्तित्ववादी ज्याँ पल सार्त्रले के भनेका थिए भने मनुष्य वास्तवमा जीवनको कटुता, विद्रूपता र निराशाको भुलना (कोक्रो) मा हल्लिरहन्छ । यिनीहरूमा आलोडित हुँदा व्यक्तिका इच्छाहरू पूर्ति हुँदैनन् । जीवनमा सार भएको देखिन्छ । दोस्तोयस्कीले "यदि ईश्वरको अस्तित्व विद्यमान छैन भने सबै कुरा स्वीकार्य छ" भने जस्तै सङ्गति नभएको उनी देख्दछन् । सार्त्रले यसैलाई अस्तित्ववादको प्रारम्भ माने । नास्तिक अस्तित्ववादीहरूको चिन्तनमा सीमितताप्रति विशिष्ट आग्रह रहेको पाइन्छ । उनको चेतना (Consciousness) सम्बन्धी विवेचना यसैको ज्वलन्त प्रमाण हो । "चेतना सदैव कुनै वस्तुको हुन्छ ।" यसबाट यस्तो कुनै चेतना छैन, जसमा कुनै वस्तुको अस्तित्व नस्वीकारिएको होस् । चेतना स्वतन्त्र घटक होइन भन्ने कुराको सङ्केत यसमा छ । कुनै वस्तुको प्रतिविम्ब भए जस्तै चेतना पनि कुनै वस्तुको चेतना हो भन्ने सार्त्रको अभिमत रहेको देखिन्छ ।

सार्त्रको दर्शनमा मानवीय स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरि महत्त्व दिइएको छ । उनले ईश्वरको सत्तालाई निषेध गरेर मनुष्यलाई मानव-मूल्यहरूका निर्माता घोषित गरेका छन् । स्वतन्त्रता मनुष्यको जन्मसिद्ध अधिकार हो । स्वतन्त्र हुनको लागि मानिस अभिशप्त छ, भन्ने उनको ठहर रहेको छ । सार्त्रले मनुष्यको स्वतन्त्रता उत्तरदायित्वसित सम्बन्धित छ, भनेका छन् । मनुष्य स्वतन्त्र छ ? यसको अर्थ हो ऊ जे जस्तो छ, र जे काम गर्छ, त्यसमा उसको पूर्ण उत्तरदायित्व हुन्छ । उसको

उत्तरदायित्व व्यक्तिगत मात्र होइन, समाजका लागि पनि हुनुपर्दछ । मनुष्यको वैयक्तिक चयन सम्पूर्ण समाजको पनि चयन हो । यसरी उनले वैयक्तिक स्वतन्त्रता र मानिसले समाजमा भोग्नुपरेका कटुता, पीडा र निराशाको धरातललाई उद्घाटन गरेका छन् । त्यसरी नै वैयक्तिक चयन नै सामाजिक चयन हो भन्ने व्यष्टि चिन्तनमा उनको ध्यान केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।

अल्जेरिया निवासी अल्बर्ट कामुले जीवनलाई विसङ्गतिबाट बच्ने एक मात्र उपाय विद्रोह (Revolt) लाई स्वीकार गरेका छन् । यसमा विसङ्गतिहरूको परिवेशमा रहेर नयाँ मूल्यको रचना गर्ने प्रयास गरिएको छ । विद्रोह हाम्रो शोभा हो र यो मार्ग सत्यको धेरै निकट छ । कामुले 'क्रान्ति' (Revolution) र 'विद्रोह' (Revolt) मा सूक्ष्म भेद गरेका छन् । उनका अनुसार 'क्रान्ति' पूर्वनिर्धारित दर्शनलाई आधार बनाएर गरिन्छ र त्यसको उपलब्धि निश्चित र नियामक हुन्छ । त्यसको सिद्धान्तमा परिवर्तन हुने सम्भावना रहँदैन । विद्रोह प्रचलित मूल्य र मान्यताको विरोधमा गरिन्छ र सापेक्षमूल्यका रूपमा रहन्छ । 'विद्रोह' मा व्यक्ति र समुदायले सन्तुलित स्थान पाउँछन् । त्यसैले उनी क्रान्ति होइन, विद्रोह चाहन्छन् । उनको दर्शन 'निराशा' नभई विश्वासको दर्शन हो । उनले व्यक्तिलाई असम्भव परिस्थितिहरूमा पनि आफ्नो अहमलाई जीवित राखी बाँच्ने सन्देश दिएका छन् । त्यस्तै **फ्रान्ज काफ्का, रिस्के, मार्टिन बुबर** आदि सबै दार्शनिकहरूका कृतिहरूमा अस्तित्ववादी दर्शनका सूत्रहरू उपलब्ध छन् । प्रमुख अस्तित्ववादी दार्शनिकका रूपमा किर्केगार्ड, नित्से, जस्पर्स, हाइडेगर, मार्सल, सार्त्र र कामु नै मानिएका छन् ।

अस्तित्ववादी दार्शनिकहरूको सर्वमान्य विशेषता नै मनुष्य र त्यसको समस्यामा रुचि लिनु हो । मनुष्यको अध्ययन गर्दा सबै अस्तित्ववादीले वस्तुगत-चिन्तन पद्धतिलाई खण्डन गरी आत्मगत चिन्तन पद्धतिको अवलम्बन गरेका छन् । यिनीहरूको अभिमत के छ भने बुद्धिले मनुष्य जीवनका समस्याहरूको समाधान गर्न सक्दैन । बुद्धि जीवनका समस्याहरूको गहिराइसम्म पुग्न असमर्थ छ । त्यसैले 'अस्तित्व' को जे स्वरूप भए पनि त्यो केवल विचारको वस्तु होइन, अनुभव गरिने वस्तु हो । अस्तित्ववादीहरूका अनुसार 'अस्तित्व सारको पूर्ववर्ती हो' (Existence precedes essence) । ग्रीक दार्शनिकहरूको मत यसको ठीक विपरीत थियो । तिनीहरूले मनुष्यको अस्तित्व पहिले छ । ऊ आफै सङ्घर्ष गर्छ । संसारमा माथि उठ्ने प्रयत्न गर्दछ र आफ्नो व्याख्या गरी सार प्राप्त गर्दछ, भन्ने मान्यता राखेका थिए ।

अस्तित्ववादी दार्शनिकहरू मनुष्यलाई कति धेरै स्वतन्त्र मान्दछन् भने उनीहरू माथि धर्म आदिबाट भएको शासनलाई पनि स्वीकार गर्दैनन् । उनीहरू मनुष्यलाई 'स्वतन्त्र आत्मनिर्माता' (Freeself creating) र 'आत्म अतिक्रमणशील व्यक्ति' (Self transcending subject) मान्दछन् । आत्मनिर्माता भन्नाले मनुष्यले आफूलाई जस्तो बनाउन चाहन्छ, त्यस्तै बनाउन सक्छ, भन्ने बुझिन्छ । त्यस्तै अतिक्रमणशील भन्नाले आफ्नो स्वतन्त्रताका कारण मनुष्य अतीतदेखि माथि उठ्छ, अर्थात् ऊ जे भएको छ, त्यसबाट अगाडि बढ्दछ, भन्ने बुझिन्छ । यसरी सबै अस्तित्ववादीहरूको चिन्तनमा देखिएको समानता, बालजीवनका भोगाइमा देखिएका

विषमताहरूले व्यक्तिनिष्ठ र अन्तर्मुखी बनेको तथ्यमा आधारित रहेको देखिन्छ । यही व्यक्तिनिष्ठता यिनीहरूका चिन्तनको मूल प्राप्त हो ।

### निष्कर्ष

अस्तित्ववादीहरूको दर्शनलाई केलाउँदा उनीहरूको चिन्तनमा 'अस्तित्व-हेतु' को स्थान प्रमुख रूपमा रहेको पाइन्छ । मनुष्यको अस्तित्व छ, तर मनुष्यको अस्तित्वमा कुनै कारण देखिँदैन । मनुष्य पृथ्वीमा जन्मिन्छ । मनुष्य जन्मनुको पछि कुनै कार्य-कारण शृङ्खला छैन । मनुष्य स्वतः जन्मने गर्छ, तर जन्मेपछि उसको अस्तित्व कायम रहन्छ । जसरी बाह्य वस्तु जन्मने कारणहरू हुन्छन्, त्यसरी नै मनुष्यको चेतनामय अस्तित्व जन्मने कारण हुँदैन भन्ने अस्तित्ववादीको अभिमत रहेको छ ।

अस्तित्ववादी चिन्तनमा ईश्वरलाई लिएर आस्तिक, नास्तिक र मध्यमार्गी यी तीन वर्ग देखिएका छन् । आस्तिकहरू आफूलाई ईश्वरले सहयोग गर्छन् भन्ने मान्यता राख्छन् भने नास्तिकहरूले ईश्वरको मृत्युको घोषणा गरेर त्यस ठाउँमा मनुष्यलाई राख्छन् । त्यसैगरी भाग्यवादलाई पनि स्विकारिएको छैन । मध्यमार्गीले भने ईश्वरका विषयमा मौन रहेर मनुष्य र उसको अस्तित्वलाई वर्ण्य विषय बनाएका छन् ।

अस्तित्ववादमा मनुष्यलाई मूल केन्द्र बनाएर त्यसका अस्तित्वको चर्चा गरिन्छ । मनुष्य संसारमा अकारण तथा अचानक आउँछ । त्यसपछि ऊ जे बन्दछ, आफै बन्दछ । त्यसैले मनुष्य पूर्ण, स्वतन्त्र, उत्तरदायी, अपरिभाषेय, विशेष, सर्वशक्ति सम्पन्न, चेतनशील, अतिमानव अथवा अतिक्रमणशील, मूल्यनिर्माता एवं वेदना, विषाद, निराशा, शून्यता र मृत्यु आदिद्वारा सीमित प्राणी हो ।

अस्तित्ववादमा मानवीय स्वतन्त्रताको स्थान महत्त्वपूर्ण छ । यस वादका अनुसार मनुष्य पूर्ण स्वतन्त्र छ । जन्मेपछि उसले आफ्नो स्वतन्त्र चयनद्वारा कार्य गर्दछ र आफ्नो अस्तित्वलाई अर्थ प्रदान गर्दछ । आफ्नो स्वतन्त्र चयनद्वारा कार्य नगर्दासम्म ऊ अस्तित्वहीन हुन्छ भन्ने जेस्पर्सको धारणा छ । सार्त्रले त मान्छे स्वतन्त्र मात्र होइन, स्वतन्त्र हुनका लागि अभिशप्त पनि छ भनेका छन् । उनले वैयक्तिक, सामाजिक र पारस्परिक अन्य सम्बन्धहरूमा समेत उसको स्वतन्त्रताले भूमिका खेल्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

यसैगरी अस्तित्ववादमा उत्तरदायित्वको भावना, जीवनमूल्य, नैतिकता, समाज, काल, क्षण कर्म र सङ्घर्षको स्थान मात्र होइन, शून्यता, निराशा, व्यथा, विसङ्गति, मृत्यु आदिको पनि चर्चा गरिन्छ । अस्तित्ववादले यथार्थमा बढी जोड दिँदै यसको उचित अभिव्यक्ति गद्यमा हुन्छ भन्ने अभिमत व्यक्त गरेको छ । जीवनलाई सामाजिक र परम्परित मूल्यमा नहेरी मनुष्यका अस्तित्वले चयन गरेका कार्यको सम्पादनका आधारमा हेरिने भएकाले अस्तित्ववाद जीवन्त बनेको देखिन्छ । यसलाई चिनाउने क्रममा यसरी परिभाषा दिइएको छ : "यस संसारमा बाँचिरहेका मानिसहरूको अस्तित्व र त्यसको समस्या नै अस्तित्ववादको चिन्तनको केन्द्रबिन्दु हो र वैयक्तिकताप्रतिको अपार आस्था र प्रतिबद्धता यसको मूल स्वरूप हो ।" यसले पनि अस्तित्ववादको मर्मलाई समाउने प्रयत्न गरेको छ ।

युरोपमा अस्तित्ववादी चिन्तनको उद्भव र विस्तारका लागि जेजस्ता परिस्थितिहरू उत्तरदायी थिए, नेपालमा सोहीअनुरूपको स्थिति थिएन । पञ्चायतकालमा साहित्य सर्जकका भावनाले स्वतन्त्र अभिव्यक्ति नपाउँदा कुण्ठा, आक्रोश र अस्तित्वले प्रश्रय पाएको थियो । नित्से, सार्त्र, कामु, काफ्का आदिका कृतिको प्रभाव निश्चय नै नेपाली सर्जकहरूमा परेको थियो । साहित्यकारका भावनाले 'सेन्सरसिप' भोगेर बाहिर देखिनु पर्ने अवस्थाले विद्रोहलाई जन्माउँछ । अल्बर्ट कामुको विद्रोहद्वारा अस्तित्वको खोजी हुने सन्दर्भ पनि यहीं देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा प्रयोगवादी कविहरूका कवितामा छिटफुट रूपमा अस्तित्ववादी चिन्तन देखिए पनि कथा विधामा सर्वप्रथम सचेत रूपमा अस्तित्ववादलाई भित्र्याउने श्रेय पारिजातलाई छ । उनको 'मैले नजन्माएको छोरो' (२०२१) कथा नै पहिलो अस्तित्ववादी कथा हो ।

### सन्दर्भ कृतिसूची

- गुप्त, लालचन्द्र 'मंगल'. सन् १९७५. *अस्तित्ववाद और नयी कहानी*. दिल्ली : शोधप्रबन्ध प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव. २०५८. *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा*. भाग-२, ते.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश**. २०४०. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पाण्डे, ज्ञानू. २०६२. *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद*. काठमाडौं : नेपाली आख्यान समाज ।
- रुबिचेक, पाल. सन् १९७३. *अस्तित्ववाद : पक्ष और विपक्ष*. डा. प्रभाकर माचवे (अनु.), भोपाल : मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- Copleston, F. 1960. *Contemporary Philosophy*. London: Burns and Oates.
- Datta, D.M. 1961. *The Chief Currents of Contemporary Philosophy*. Calcutta: The University of Calcutta.
- Encyclopaedia Britannica*. Vol. 8, p. 968.
- Heidegger, M. 1949. *Existence and Being*. London: Vision Press Ltd.
- Kierkegaard, S. 1941. *The Concluding Unscientific Post-Script*. USA: Princeton University Press.
- Majumder, R.C. 1960. *An Advanced History of India*. London: Macmillan and Co. Ltd.
- Marcel, G. n.d. *Metaphysical Journa*.
- Nietzsche, F. n.d. *The Will to Power*.
- Reinhardt, K.F. 1960. *The Existential Revolt*. New York: Frederick Unger Publishing Co.
- Rintelen, J.V. 1961. *Beyond Existentialism*. Introduction, London: George Allen and Unwin Ltd.
- Sarter, J.P. 1947. *Existentialism*. New York: The Philosophical Library.
- , 1957. *Being and Nothingness*. London: Methuen and Co. Ltd.
- , 1961. *The Reprieve*. London: Hamish Hamilton.
- , 1961. *Existentialism and Humanism*. London: Mathuen and Co. Ltd.
- Roubiczek, P. 1966. *Existentialism: For and Against*. London: Cambridge University Press.
- The Republic of Silence*. 1947. New York: Harcourt, Brace and Co.